

Aysel Qəribli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aysel-qerib@hotmail.com

“Türk dili” anlayışının mənşəyi

Açar sözlər: türk dilləri, lingvonim, dil ailəsi, anlayış

Ключевые слова: тюркские языки, лингвоним, языковая семья, концепция

Key words: turkic languages, lingvonym, language family, concept

Türk dili barədə təsəvvür türk etnosunun tarix səhnəsinə çıxdığı dövrlərdən başlayır. Ancaq metodoloji texnologiyalar, hələ ki, etnosu dilə (dil materiallarına) görə müəyyən etdiyindən bu qənaətə gəlmək olar ki, türk etnosunun genezisini türk dilinin mənşəyi təyin edir. Bu barədə araşdırmalar isə ümumiyyətlə dünya dillərinin materiallarına əsələndiyinə görə kifayət qədər obyektiv nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Məsələn, deyək ki, “Altay dili” adlı bir dil praktik olaraq heç bir yazılı mənbədə öz əksini tapmamışdır. Lakin türk, moңqol və tunqus-mancur dillərinin tarixi-müqayisəli tədqiqi, necə adlanmasından asılı olmayaraq, belə bir dilin mövcudluğu barədə kifayət qədər aydın təsəvvür yaradır. Doğrudur, bir sıra araşdırıcılar həmin müqayisələrin formal xarakter daşdığı, mövcud oxşarlıqların isə qədim dil əlaqələrinin nəticəsi olduğunu iddia edirlər. Bununla belə Altay nəzəriyyəsi kifayət qədər ciddi arqumentlərə əsaslanır.

Etnosu bütün dövrlərdə müəyyən edəcək yeganə “lakmus kağızı” varsa, o da dildir... Dil etnosun doğurduğu elə bir fenomendir ki, onun özündən də güclü olub mahiyyətini təyin etmək iddiasındadır.

Əlbəttə, istənilən dil adı (lingvonim) bu və ya digər dil varlığını təyin edir və ya işarələyir. Ona görə “türk dili” anlayışının tarixi də həmin anlayış arxasında dayanan dilin tarixi ilə bir başa bağlıdır.

“Türk dili” anlayışının tarixi, əsasən, üç dövrə bölünür:

I. Tarixəqədərki dövr və ya “türk dili” anlayışının mənşəyi.

II. Ümumtürk dili dövrü və ya “türk dili” anlayışının normalaşması.

III. Türk dilləri dövrü və ya “türk dili” anlayışının diferensiasiyası.

Birinci dövr onunla səciyyələnir ki, təxminən e.ə. III minillikdən başlayıb eramızın I minilliyinin ortalarına qədər davam edən həmin dövrdə türkcənin mövcudluğu təkzib olunmaz faktlar əsasında rekonstruksiya olunur. İkinci dövr türkcənin zəngin yazılı abidələrdə təmsil olunduğu orta əsrləri (I minilliyin ortalarından II minilliyin ortalarına qədər) əhatə edir ki, “türk dili” anlayışı məhz bu dövrdə meydana çıxır. Üçüncü dövr isə orta əsrlərin sonlarından etibarən ümumtürkcə kimi “ türk dili” anlayışının da diferensiasiyası ilə başlanır.

Prinsip etibarilə, dördüncü dövrdən də bəhs etmək olar ki, bu, ortaq türkcə təsəvvürlərinin formalaşması ilə bağlıdır.

“Türk dili” anlayışı (və linqvonimi) türk etnosunun tarixinin sonrakı dövrlərində “türk” etnoniminin meydana çıxması ilə yaranmışdır. “Türk” sözü isə ilk dəfə I minilliyin ortalarında Göytürk dövlətinin (552-745) adında işləndiyindən “türk dili” linqvoniminin tarixini həmin dövrdən başlamaq, prinsip etibarilə, şübhə doğurmamalıdır.

uncər Bayqara “ Türklüyün ən qədim dövrləri” məqaləsində yazır:

“Günümüzdəki Türkiyədəki durumu, tarixi keçmiş açıqca göstərməkdədir ki, türklərin qopub gəldikləri iç Asiyada onlar bir böyük kütlə olmuşlar. Həmin bu böyük kümədən yerdə qalanlar ayrı gəlmişlərin təsiri ilə özlərinə fərqli adlar vermiş və ya verdirmişdir. Qazaxlar, özbəklər, qırğızlar, türkmənlər, tatarlar, uyqurlar, başqırtlar, altaylar, sakalar, tuvalar, xakaslar və b. Bu adlar vaxtilə onlara hakim olan başqa böyük siyasi güclərin də uyğun gördükləri adlardır. Ancaq hamısının danışdıqları dilin eyni olduğunu dilçilər qəti şəkildə təsbit etmişlər. Bunların hamısına “türk” deyilməsə də, “türkdilli (türkcə danışan) xalqlar” deyilməkdədir” (7,s. 278).

“Türk dili” anlayışının, müxtəlif xalqlara diferensiasiyasından sonra da türklər arasında “ən mühüm birləşdirici, bütövləşdirici ünsür” olduğuna diqqət çəkən müəllif göstərir ki, “türk dedikdə e.ə. IV minillikdən etibarən ortaq bir dildə danışan insanlar anlaşılmalıdır.

... Türkcə ilə bağlı araşdırmalar bu dildə danışılmasının tarixini, nəticə etibarilə, türkün varlığını daha qədimlərə aparmaqdadır...

I. Türk dilinin qonşu yaxın dillərlə birlikdə olduğu Altay dövrü: e.ə. IV-III minilliklər;

II. Ən qədim türkcə dövrü ;

Erkən dövrlər: e.ə. III minillik- V əsr,

Sonrakı dövr: e.ə. V əsr- III əsr.

III. Qədim türkcə dövrü: III-XIII əsrlər.

IV. Orta türkcə dövrü: XIII əsrdən sonra” (7,s. 291).

Bu dövrləşdirmədən aydın olur ki, “türk dili” linqvonimi ortaya çıxana qədər həmin linqvonimlə ifadə olunan dil təxminən dörd min illik bir inkişaf yolu keçərək qədim türk (run, eləcə də uyğur) yazılı abidə-mətnlərində təzahür edən həm fonetik (qrafik) , həm leksik, həm də qrammatik mükəmməlliyə gəlib çatmışdır.

E.ə V-III minilliklərdə türk, monqol və tunqus-mancur dillərinin ümumi bir Altay dili tərkibində olduğunu müdafiə edən məşhur nəzəriyyəyə əsaslanıb Altay dövrünü türk dili tarixinə münasibətdə “tarixəqədərki dövr” hesab etsək, belə bir suala da cavab verməliyik ki, “türk dili” linqvonimi meydana çıxana qədər, yəni dörd min il ərzində, haqqında bəhs olunan dilin adı necə olmuşdur ?

Məsələ burasındadır ki, həmin sual müəyyən qeyd-şərtlə türk etnosunun adına da aiddir. Belə ki, türk etnosu da özünün ilk orta əsrlərdən populyar olan “ türk ” adı ilə təşəkkül tapdığı dövrlərdən çox-çox sonralar tanınmağa başlamışdır.

İbrahim Kafesoğlu “Tarixdə “türk” adı” məqaləsində göstərir ki, “türk” adı ilk dəfə 542-ci ildə Çin səlnaməsi “ Cou-Şu”da Göytürk birliyini bildirmək üçün işlədilmişdir. Bu isə onu sübut edir ki, Göytürk dövlətinin 552-ci ildə yaranması barədəki geniş yayılmış məlumat, əslində, dövlətin yarandığı yox, Bumının xaqan seçildiyi tarixi əks etdirir (8,s. 308).

“Türk” adı meydana çıxana qədər türklərin necə adlanması məsələsinə gəldikdə isə Çin mənbələri onları “hsiyunq-nu” (syunnu/ xunn/ hun) kimi tanıdığından (7,s. 308) və bu ad müxtəlif fonetik variantlarda həm Şərqdə, həm də Qərbdə geniş yayıldığından “türk dili” anlayışına (linqvoniminə) qədər təxminən eyni mənada “hun dili” anlayışından (linqvonimindən) bəhs etmək olar.

Maraqlıdır ki, tədqiqatçılar eramızdan əvvəlki minilliklərdə “hun” yox, “türk” adının izlərinə rast gəlirlər (8,s. 308-310). Lakin bu “iz”lər nə qədər çox olsa da, onların məhz “türk” anlayışını ifadə etdiyini dəqiqləşdirmək hələ ki mümkün olmamışdır.

M. Kaşğari “ Divani-lügət-it-türk”də yazır:

“Türk- əleyhissalam Nuhun oğlunun adıdır. Bu, adı Nuh oğlu Türkün övladlarına Tanrının verdiyi addır”.

... “ Türkün adını ulu Tanrı özü vermişdir” dedik. Çünki bizə əhli-mübarəkdən şeyx və imam əl-Hüseyn ibn- Xəfif əl Kaşğari dedi. Ona da ibn əl-Fərqi adlı bir zat... rəvayət etmişdir. Həmin hədis belədir: “Ulu Tanrı mənim bir ordum vardır, ona “türk” adı vermişəm , onu şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acığım tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət

edərəm” deyir. Bu, türklərin bütün insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara “ öz ordum” demişdir. Bununla bərabər, türklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik və mərdlik kimi hər bir saysız-hesabsız tərifə layiq olan ərdəmləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur” (4,s. 357-358).

İ.Kafesoğlu “Türk” nə deməkdir? sualına belə cavab verir:

“Türk adının izahında ilk elmi təcrübənin A.Vamberi tərəfindən verildiyi qəbul edilir. Ona görə, “türk”- türk dilində “törəmək” mənasında olan “türə” və ya “törü”dən nəşət edib “yaradılmış, məxluq” mənasına gəlir. Bizdə Ziya Göyälpa görə isə , “türk” – “törəli” deməkdir”. L.Bazen “türk” adının “törümək”dən (Anadolu ləhcəsində “törəmək”) çıxdığını qəbul edərək , onun son tələffüz tərzinə doğru inkişaf etdikcə mənə etibarilə aşağıdakı nüanslara ayrıldığını söyləmişdir: “türk” adı ilk şəkli ilə “var olmuş, şəkil qazanmış” mənasında ikən sonra “inkişaf etmiş” , daha sonra “tamamilə inkişaf etmiş” məfhumlarını bildirmiş, nəhayət, tələffüz “türk” formasını aldığı zaman “qüvvə, güc” mənasını qazanmışdır” (8,s. 311-312).

Qədim dünya tarixində türk etnosunun oynadığı geniş miqyaslı mədəni rol müxtəlif millətlərdən olan tanınmış mütəxəssislər tərəfindən etiraf edilməkdədir.

Reha Oğuz Türkkanın fikrincə , “ türk” kəlməsinin nüvəsini əks etdirən “T+R” , bəzən də “T+R+K” (və ya sadəcə “T+K”) səsinin (əslində, səs birləşməsinin- A.Q.) daha qədim qeydlərdə kəşf edilməsi bu adın VI əsrdən əvvəl də işlədilməkdə olduğunu göstərir” (9.s.410).

Müəllif yazır:

“... E.ə. 1400-cü illərdə... misirlilər onlardan (türklərdən-A.Q.) tarixlərində” “başlarına tüklər taxılmış “ turuşka” dəniz döyüşçüləri” deyə bəhs etmişlər. Hindlilər bu gün belə türklərə “turuşk” və “turuhka” dediklərinə görə misirlilərin ... “turuşka” adının “türk” kəlməsinin bir forması olduğunu qəbul edə bilərik...

.... Turuşkaların bir başqa köçü İtaliyanın Şimal-Qərb bölgəsində məskunlaşan və eramızdan əvvəl 800-cü illərdə ad-sanları geniş yayılacaq olan “etrusk”lardır” (9,s. 410).

Etnos adı olaraq “türk” sözünün hansı qədim dövrlərdən gəldiyini müəyyənləşdirmək, əlbəttə, əhəmiyyətlidir. Lakin məsələnin mübahisəsiz tərəfi ondan ibarətdir ki, I minilliyin ortalarından etibarən həm “türk”

etnonimi, həm də “türk dili” və ya “türklərin dili” linqvonimi təşəkkül tapmışdır.

“Türkologiyaya giriş” kitabının müəllifi yazır:

“ Ən azı üç min illik şifahi ənənədən sonra eramızın I minilliyinin ortalarında türk dili özünün zəngin yazı mədəniyyətini təqdim edir ki, bu, bir sıra nüfuzlu tədqiqatçıların güman etdiklərinin əksinə olaraq, təsadüfi deyil. Çünki olduqca mükəmməl qədim türk (run) yazısı bir neçə əsrdə təşəkkül tapa bilməzdi. Və qədim türk yazı dilinin yüksək fonetik, leksik və qrammatik normativlik səviyyəsini , üslub imkanlarını da nəzərə alsaq, etiraf etməliyik ki, bu nitq təzahürünün bir neçə min illik tarixi vardır” (2,s.81).

N.A.Baskakov türk dillərinin inkişaf və formalaşması tarixindən bəhs edərkən görkəmli türkoloqun “türk dili” anlayışının mənşəyi barədəki təsəvvürlərini əks etdirən Altay dövrünü təqdim edir (10,s.28-32). B.Y.Vladimirsovun “monqol dili türk və tunqus dilləri ilə birlikdə eyni ümumi əcdada malikdirlər ki, onu şərti olaraq Altay dili adlandırmaq olar. Altay dili məlum deyil, əvəzində isə Altay dilinin inkişafı prosesində meydana çıxmış Altay dilləri, yəni monqol, türk və tunqus dilləri məlumdur” şəklindəki məşhur fikrini misal gətirdikdən sonra N.A.Baskakov əlavə edir ki, Altay dövründə iki dialektdən 1) türk-monqol 2) tunqus-mancur dialektlərindən danışmaq olar (10,s.29-30). Lakin türk dili ilə monqol dilinin bir-birindən ayrılması prosesi də, müəllifin fikrincə, məhz Altay dövründə başa çatır 10,s.32).

Türk tarixşünaslığında Altay dövrü ilə hun dövrü arasında “yerləşən” bir Turan dövrü anlayışı vardır ki, nə qədər “mifoloji örtüyə” bürünmüş olsa da türk etnosunun (və dilinin) tarixində eyni zamanda konkret faktlarla zəngin bir epoxadır. Bolqar turanşünası Stoyan Dinkov bu epoxa-tarixini saklardan başlasa da, hun, hətta türküt və bolqar dövrlərinə qədər davam etdirir. Əsas məqsədi müasir bolqarların mənşəyini müəyyənləşdirmək olsa da, müəllif turanlıların həm etnik-mədəni bütövlüyü və Altay dövründə I minilliyin ortalarına qədərki varisliyi, həm də bu bütövlük və varislikdə türk dilinin xüsusi rolunu göstərir (12,s. 61-63).

“Çar skiflər” kitabının müəllifi Zaur Həsənov çar skiflərin və qədim oğuzların etno-dil eyniləşdirilməsi problemini qaldırmış, çoxsaylı dil, eləcə də dünyagörüşü (etnoqrafik, siyasi, ədəbi-bədii və s.) fakt-məlumatlarını müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “ 1. “Çar skiflər”in dili və türk dilləri genetik cəhətdən bir-biri ilə bağlıdır. 2. Türk dilləri “çar skiflər”in dilinin varisidir...” (3,s. 416)

N.A.Baskakov türkcənin tarixi dövrləşməsində “hüdudları qeyri-müəyyən olan” Altay dövründən sonra Hun dövrünə keçir. E.ə. III əsrdən b.e. IV əsrinə qədər davam edən həmin dövrün başlanğıcında möhtəşəm Hun imperiyası yaranır, eramızın I əsrinin sonlarından isə Şərqi və Qərbi hun birliklərinə ayrılır. “Türk dilləri”nin müəllifinin fikrincə, “Hun dövründə bu gün türk, monqol və tunqus-mancur dillərinin müvafiq qruplarını təşkil edən müxtəlif formalaşma və qarışma prosesində Çin və sanskrit dilləri, eləcə də slavyan və qədim İran ləhcələri iştirak etmişlər... Belə ki, Çin və sanskrit dillərinin təsiri əsasən Şərqdə məskunlaşmış türk tayfalarının dillərində özünü göstərir, qədim İran və slavyan elementləri isə daşıyıcıları Qərbdə yerləşən türk dilləri üçün səciyyəvidir” (10,s. 34-35)

Əlbəttə, Hun birliyinin bölünməsi ilə “türkcə”nin Şərqi və Qərbi “ləhcə”lərinə bölünməsi nə nəzəri, nə də praktik baxımlardan elə bir şübhə doğurmamalıdır. Lakin təsəvvürə gətirmək çətindir ki, Çin, sanskrit, qədim İran və slavyan təsirləri “türkcə”nin Şərqi və Qərbi “ləhcə”lərinə ayrılmasında hansısa əhəmiyyətli rol oynamış olsun. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Hun imperiyasının həm Şərqində, həm Qərbində məskunlaşmış türk tayfaları, yaxud tayfa ittifaqları özlərinin “passionarlıq” (L.Qumilyov) dövrünü yaşadıklarından kənar təsirləri hiss olunacaq səviyyədə qəbul etməyə ehtiyac duya bilməzdilər və görünür, əks təsirdən danışmaq daha doğru olardı.

N.A.Baskakov “bütün türk dilləri hun ittifaqının Qərbi və Şərqi hunlara parçalanması ilə əlaqədar olaraq iki budağa- Qərbi və Şərqi budaqlarına ayrıldılar” (10,s. 37) fikri elmi-metodoloji baxımdan strateji əhəmiyyətə malik olub görkəmli türkoloqun çoxsaylı araşdırmaları ilə təsdiq edilərək ümumtürkoloji nüfuz qazanmışdır. Sadəcə olaraq, yuxarıda gətirdiyimiz sitatda “türk dilləri” ifadəsi Hun dövrü üçün özünü heç cür doğrultmur. Çünki bu məqamda ən uzağı “türk ləhcələri”ndən danışmaq mümkündür.

Əlbəttə, “Türk dilləri” müəllifinin türk dillərinin tarixinin Hun dövründən bəhs edərkən “türk dilləri” linqvonimindən istifadə etməsinə təsadüfi və ya mexaniki hadisə kimi baxmaq olmaz. Görünür, o, bunu Mahmud Kaşğari “terminologiya”sının təsiri ilə, daha doğrusu Hun dövründə “türkcə”nin ləhcə diferensiasiyası vəziyyətini Mahmud Kaşğari “Divan”ındakı vəziyyətlə müqayisə edərkən linqvonimləri uyğunlaşdırmaq məqsədilə etmişdir. Həmin müqayisə bundan ibarətdir ki, Mahmud Kaşğari qıpçaq və oğuz “dillər”ini uyğun “dil”i ilə qarşı-qarşıya qoyur, halbuki əvvəlki dövrdə -Hun dövründə “həmin dillər hələ

diferensiallaşmamışdı və vahid oğuz-karluq-qıpçaq ümumiliyini təşkil edirdi ki, sonra karluq (uyğur) və oğuz-qıpçağa ayrıldı, sonuncu isə daha sonra oğuz və qıpçağa bölündü” (10,s. 37).

N.A.Baskakov istər “Türk dillərinin inkişafının ümumi sxemi”ndə (10,s. 220-221), istərsə də “Türk dillərinin geneoloji təsnifində” “Qərbi hun “dilləri”, “Şərqi hun (dilləri)”, eləcə də “türk dillərinin Qərbi hun budağı”, “türk dillərinin Şərqi hun budağı” anlayışlarını inamla tətbiq edir. Eyni zamanda bu fərqliliklərin fonetik arqumentasiyasını göstərir:

1. Qərbi hun (dilləri): r-l // z-ş
2. Şərqi hun (dilləri): z-ş (10,s. 221-222).

Hunların etnik mənsubiyyəti kimi, “hun dili”nin müasir dillərdən hansının əcdadı olması barədə də müəyyən mübahisələr vardır.

Bir sıra tədqiqatçılar, xüsusilə G.Dörfer hunların etnik tərkibinin bilinmədiyini kimi, onların hansı dildə danışdıqlarının da məlum olmadığı iddiasındadır. Onun fikrincə, “1. Biz xunların hansı dildə danışdıqlarını bilmirik. 2. Biz syunnuların hansı dildə danışdıqlarını bilmirik. 3. Biz Avropa hunlarının hansı dildə danışdıqlarını bilmirik. 4. Bizim əsasımız var güman edək ki, Avropa hunlarının dili syunnuların dilindən fərqlənmişdir, yəni Avropa hunları, görünür, syunnuların varisləri deyillər, hər halda onların bilavasitə varisləri deyillər” (1,s.16).

Nəticə etibarilə, belə bir qərara gəlir:

“Bizim əsasımız var güman edək ki, nə syunn dili, nə də Avropa hunlarının dili heç bir məlum və ya hazırda mövcud olan dil ailəsinə aid deyil, ən azından (Şumer, uqarit hadisələrində olduğu kimi) söhbət ölmüş dil qruplarından gedir” (1,s.16).

Lakin hun tarixinin türk tarixi ilə sələf-xələflik münasibəti bir sıra ciddi araşdırmalarda etiraf olunur. “Hunlar” kitabının müəllifi yazır:

“Hunların etnik mənsubiyyəti və dil problemi elmi ədəbiyyatda geniş müzakirə obyektinə olmuşdur. Tədqiqatçıların bir qismi (Baskakov, Malov, L.N.Qumilyov) onları türklərin, başqaları (Biçurin, Şmidt, Dorjsuren, Suxe-bator və b.) monqolların birbaşa əcdadları hesab edirlər. “Türk” nəzəriyyəsi daha tutarlı dəlillərə söykənir” (6,s.9). Və tədqiqatçılardan bir çoxu belə bir fikirdə həmrəydirlər ki, “bizə məlum olan hun sözləri türk mənşəlidir” (6,s.9).

“Türk milli kulturu”nün müəllifi İbrahim Qəfəsoğlu hunşünaslıq sahəsində mövcud araşdırmalarının nəticələrini ümumiləşdirərək göstərir ki, “Çin qaynaqlarının hiunq-nularla (söhbət “Şimal barbarları” xanədanından gedir- A.Q.) ilgili olaraq verdikləri örf, adət və iqtisadi fəaliyyətlərə aid yaxşı incələnmiş bilgi diqqətə alınmış, son zamanlarda

isə xeyli irəliləyən dil və kultür araşdırmaları əsas təşkil etmişdir. Bunlara görə, hiunq-nular türkdür (J. De Guignes, 1757; J.Klaproth, 1825; F.Hirth, 1899; J.Marquart, 1903; P.Pelliot, 1920; O.Franke, 1930; Gy.Nemeth, 1930; Mc Govern, 1939; R.Grousset, 1942; W.Eberhard, 1942; B.Szasz, 1943; L.Bazin, 1949; F.Altheim, 1953; H.V.Hausssing, 1954; W.Samolin, 1960 və b.) (8,s. 61). Və müəllif belə bir əsaslı qərara gəlir: “Hiunqnu dövlətində idarəçi zümrənin və xanədanın dili türkcə idi” (5,s. 62).

Hunlar Şərqdən-Çinin Şimalından Qərbə köç edərkən, təbii ki, türkcə də Avropaya yayılırdı. “Geniş Hun imperatorluğu torpaqlarında başda qotca olmaq üzrə müxtəlif german ləhcələri, slavyan, irani və fin-uqor dilləri, latınca və yunanca danışılmaqda idi... Fəqət hökmdar sülaləsinin sayca türk olduğuna və hun kütləsinin türkcə danışdığına şübhə yoxdur” (5,s. 76).

Son dövrdə araşdırmaların metodologiyası və gəldiyi çoxsaylı elmi nəticələr nə qədər geniş polemika doğursa da, L.N.Qumilyov etnogenez sahəsində ən nüfuzlu sima hesab olunur. Və onun türk tarixinə dair sistemli tədqiqatları içərisində “Xunnu xalqının tarixi” xüsusi yer tutur ki, həmin əsərdə xunların dili haqqında danışılarkən deyilir:

“Xunların danışdıqları dil bərdəki məsələyə çox sayda əsərlər həsr edilmişdir ki, onların əksəriyyəti artıq əhəmiyyətini itirmişdir... Xunların türkdilliliyinə olan şübhə əsassızdır, belə ki, mənbələr xunn və teles, yəni uyğur dillərinin yaxınlığını göstərir ki, burada ikinci fikrə yer qalmır” (11,s. 54).

Lakin görkəmli etnosşünasın “türk” anlayışını tarixən “istisnasız olaraq linqvistik anlayış” sayaraq onun etnik, yaxud irqi məzmun daşımaması bərdəki qeydi (11,s. 273) mübahisə doğurmaya bilməz. İlk növbədə ona görə ki, “türk” sözü dil anlayışı ifadə etməzdən əsrlərlə əvvəl məhz etnos mənasında işlənmiş, hətta ilk orta əsrlərdə həmin sözün etnik-siyasi mənası geniş əks olunduğu (məsələn, Orxon yazılarında) halda, dil mənasına Mahmud Kaşğarının “Divan”ına qədər rast gəlinmir.

Beləliklə, “türk dili” anlayışının e.ə. III minillikdən başlayan kifayət qədər qədim tarixi vardır, lakin “türk dili” linqvonimi həmin anlayışın ifadəsi kimi ilk orta əsrlərdən sonra stabilləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cəfərov N. Türkologiyanın müasir problemləri, Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2017,204 s.

2. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş, Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2016, 248 s.
3. Həsənov Z. Çar skiflər, Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2005, 480 s.
4. Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk, I c., Bakı, “Ozan” nəş., 2006, 512 s. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər.
5. Qəfəsoğlu İ. Türk milli kulturu, Bakı, 2017, 474 s. Türkcədən uyğunlaşdıran R.Əskər.
6. Məmmədov İ.M. Hunlar, 1977, Bakı Universiteti nəş. 1977, 98 s.
7. Baykara T. Türklüğün En Eski Zamanları.- Türkler, I, Ankara, 2002, s. 277-307.
8. Kafesoğlu İ. Tarihte “Türk” adı. Türkler, I, Ankara, 2002, s. 308-315.
9. Türkkan R.O. Türk Tarih Tezleri. Türkler, I, Ankara, 2002, s. 409-423.
10. Баскаков Н.А. Тюркские Языки, Москва, изд. ЛКИ, 2008, 248 с.
11. Гумилев Л. История народа Хунну, Москва, изд. Асмрель, 2010, 700 с.
12. Динков С. Туран-от скитите и хуните до тюрките и българите, София, Сиела Норма АД, 2013, 168 с.

Айсель Гарибли

**Происхождение концепции тюркского языка
Резюме**

Представления о тюркском языке зародились с момента выхода тюркского этноса на историческую арену. Однако методологические технологии все еще определяют этнос по языку (языковым материалам), откуда можно сделать вывод о том, что генезис тюркского этноса определяется источником тюркского языка. А исследования об этом в целом основываются на материалах мировых языков, что позволяет делать достаточно объективные выводы. Понятие «турецкий язык» имеет довольно древнюю историю, начинающуюся с третьего тысячелетия до н.э., но лингвоним «турецкий язык» как выражение этого понятия стабилизировался после раннего средневековья как выражение.

Aysel Garib

**Origin of Turkic language concept
Summary**

Representations about the Turkic language originated from the moment the Turkic ethnos came to the historical arena. However, methodological technologies still determine the ethnos by language (linguistic materials), from which it can be concluded that the genesis of the Turkic ethnos is determined by the source of the Turkic language. And research on this in general is based on the materials of world languages, which allows us to draw fairly objective conclusions. The concept of "Turkish language" has a fairly ancient history beginning with the third millennium BC, but the linguist "Turkish language" as an expression of this concept stabilized after the early Middle Ages as an expression.